

stadsgezicht Gorinchem

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN EX ART. 20
VAN DE MONUMENTENWET

GORINCHEM, gemeente Gorinchem

Toelichting op het voorstel tot aanwijzing
van Gorinchem als beschermd stadsgezicht.

Het te beschermen stadsgezicht omvat het op
bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
tekening nr. 268) door een stippellijn omgrensd gebied.

INLEIDING

De voormalige vestingstad Gorinchem is gelegen in de uiterste zuidoosthoek van de provincie Zuid-Holland aan de monding van de Linge, die de stad in tweeën deelt, in de Merwede. Ontstaan omstreeks het midden van de 12de eeuw op dit in meerderlei opzicht strategische punt nabij de samenvloeiing van Maas en Waal ontwikkelde Gorinchem zich gedurende de 13de en 14de eeuw tot een belangrijke markt- en handelsnederzetting, die in 1382 stadsrechten ontving en kort daarop werd ommuurd. Tegen het einde van de 16de eeuw werd de stad door nieuwe vestingwerken omgeven en fungeerde zij sedertien behalve als regionaal handels-, scheepvaart-, en verzorgingscentrum bovendien als één der belangrijkste steunpunten in de landsverdediging.

De ontstaansoorsprong, gebaseerd op de ligging aan de rand van een aanzienlijk agrarisch achterland en uitstekende waterverbindingen, en de latere verdedigingsfunctie van de stad zijn in de huidige situatie nog goed te herkennen. Vooral de vrij nadrukkelijke en tot halverwege de 20ste eeuw gecontinueerde verdedigingsfunctie, die in belangrijke mate berustte op uitgebreide inundatiemogelijkheden, weerspiegelt zich in de huidige situatie in de gaaf bewaarde vestingwerken, het relatieve isolement ten opzichte van de omgeving en de aanwezigheid van een ook nu nog omvangrijk onbebouwd buitengebied.

Kenmerkend voor de ruimtelijke structuur van het gebied binnen de vestingwallen zijn de rechthoekige, bijna planmatig aandoende ontwikkeling van de oude handelskern vanuit de Lingemonding (de huidige Lingehaven), het daarmee vergeleken minder strak ontwikkelde bestuurlijke en kerkelijke centrum ten westen daarvan en de nog vrij duidelijk herkenbare ruimtelijke eenheid, die deze middeleeuwse kern in het gehele binnenstadsgebied vormt. Hierin is de Lingehaven zowel het scheidende als het bindende element tussen de beide stadsdelen, de Benedenstad en Bovenstad, respectievelijk ten westen en ten oosten ervan. Het stratenpatroon heeft sedert de aanleg van de vestingwerken slechts geringe wijzigingen ondergaan terwijl de bebouwing zich overwegend heeft ontwikkeld binnen de historische schaal.

Typerend voor het ruimtelijk beeld is de concentratie van bijzondere bouwkundige accenten in het westelijk deel van de middeleeuwse kern.

De bovengenoemde bijzondere kenmerken en kwaliteiten, in combinatie met een vooral in het middeleeuwse centrum belangwekkend historisch bebouwingsbeeld, waarvan ruim 160 beschermde monumenten deel uitmaken, vormen de achtergrond voor het voorstel tot aanwijzing van de vestingstad Gorinchem met een groot deel van het bijbehorende buitengebied als beschermd stadsgezicht.

ONTSTAAN EN
ONTWIKKELING

Hoewel de oudste bekende schriftelijke vermelding van Gorinchem dateert uit het jaar 1220, toen de inwoners van deze plaats van de graaf van Holland tolvrijdom in geheel zijn graafschap verkregen, doet de naam een grotere ouderdom vermoeden. Het bestanddeel "he(e)m" in de plaatsnaam is in het algemeen gebruikelijk geweest bij de naamgeving tussen de 5de en de 10de eeuw. Over de hoedanigheid van zulk een oudere nederzetting is echter niets bekend. Al even onzeker is de betekenis van de naam, die overigens meestal wordt afgekort tot Gorkum.

Wel duidt de voorrechtverlening in 1220 op het bestaan van een handelsgemeenschap ter plaatse, die zich al enige tijd tevoren, waarschijnlijk in de loop van de 12de eeuw, moet hebben ontwikkeld in het daartoe gunstig gesitueerde mondingsgebied van de Linge.

Het bezit van het gebied in kwestie heeft lange tijd een twistpunt gevormd tussen de graven Holland, de bisschoppen van Utrecht en later de hertogen van Gelre. In 1220 was Gorinchem een Hollands leen, in handen van de graaf van Bentheim.

In de loop van de 13de eeuw echter kwam het in het bezit van de heer Van Arkel.

In 1267 bouwde deze een burcht ten oosten van de nederzetting ter bewaking van zijn nieuwverworven bezittingen.

Onder het bewind van de invloedrijke heren Van Arkel ontwikkelde Gorinchem zich vervolgens, ten koste van onder andere het naburige Woudrichem tot de belangrijkste markt- en handelsstad in de regio, daarbij zeer begunstigd door de strategische ligging, waardoor de plaats een aandeel kon hebben in het handelsverkeer over Maas, Waal en Merwede, en door goede verbindingen over de Linge en enkele kleinere waterlopen met een aanzienlijk agrarisch achterland. In 1287 en 1289 werden de tolvrijheden voor de Gorkummers in Holland bevestigd en tot het hertogdom Brabant uitgebreid (na 1480 ook in Gelre en Zutphen). De aanduiding van de nederzetting in die jaren als "oppidum" en "villa" duidt op een toenemend stedelijk karakter al werden pas in 1382 de oudere privileges in een handvast vastgelegd. Door de vestiging van de Dordtse Stapel in 1299 viel het belang van Gorinchem in de doorvoerhandel over de grote rivieren grotendeels weg en kwam het economisch accent te liggen op de marktfunctie, regionale handel in agrarische producten en op de riviervisserij.

Aan het einde van de 14de eeuw telde de stad een weekmarkt en zes jaarmarkten.

De steeds onafhankelijker opstelling van de heren Van Arkel ten opzichte van hun leenheer vormde indirect de aanleiding tot het uitbreken van de zogenaamde Arkelse Oorlog tussen Holland en Gelre (1408). Bij de Vrede van Wijk bij Duurstede in 1417 werd het pleit ten gunste van Holland beslist en werden Gorinchem en het gehele Land van Arkel definitief bij dit graafschap gevoegd.

Graaf Willem VI van Holland verwoestte de burcht van de heren Van Arkel ten oosten van Gorinchem en liet een nieuwe sterkte bouwen aan de Merwede direct ten zuiden van de stad ter bevestiging van de Hollandse macht.

Onder Karel de Stoute werd deze burcht, later bekend onder de naam "Blauwe Toren", nog aanmerkelijk uitgebreid (1461).

De exacte fysieke omstandigheden, waaronder de nederzetting Gorinchem tot ontwikkeling is gekomen, zijn niet bekend. Wel is aangetoond, dat zich onder de huidige binnenstad een dik kleipakket bevindt, zodat mag worden aangenomen, dat één of meerdere hoog (en dus droog) opgeslibde kleiplaten in de overigens moeras-sige Lingedelta de fysieke basis voor die ontwikkeling hebben gevormd. Van de verschillende takken, waaruit deze delta moet hebben bestaan, is naast de huidige Lingehaven het tot 1815 onbedijkte zogenaamde Wijdschild ten oosten van de stad nog een duidelijk rudiment.

Omstreeks het jaar 1300 was de bedijking van de waarden in de omgeving, i.c. de Ablasserwaard, Vijfherenlanden en Tielerswaard, in grote lijnen tot stand gekomen en waarschijnlijk is daarbij de nederzetting in haar toenmalige omvang binnen de bedijking van de Ablasserwaard opgenomen. Dit binnendijkse westelijke stadsdeel werd en wordt Benedenstad genoemd, zulks ter onderscheiding van de zogenaamde Bovenstad ten oosten van de Lingehaven, die vermoedelijk iets later is ontstaan door ophoging van een buitendijkse opwas in het Wijdschild. Hoewel de Lingehaven, die beide stadsdelen scheidt en die als zodanig in 1328 voor het eerst werd vermeld, blijkens bodemonderzoek zou zijn gegraven, lijkt het gezien het vrij onregelmatige beloop ervan waarschijnlijker, dat het daarbij is gegaan om het uitdiepen en reguleren van een reeds bestaande waterloop, waarbij de uitkomende grond kon worden benut voor de aanleg van de belendende dijk(en).

Daar de meeste straatnamen in de Benedenstad al in de 14de eeuw bekend waren, kan worden aangenomen, dat dit stadsdeel al in de Arkelse periode de omvang bezat zoals weergegeven op de eerste kaarten uit de 16de eeuw. In de Bovenstad is uit deze periode alleen de Burgstraat, die de stad met de burcht van de Arkels in het Wijdschild verbond, met name bekend en waarschijnlijk bestond dit stadsdeel toen uit niet veel meer dan deze straat en een gedeeltelijk bebouwde zône langs de Lingehaven.

De exacte ouderdom van de eerste verdedigingswerken is niet bekend maar op grond van de datering van die van enkele naburige steden wordt aangenomen, dat zij in de eerste helft van de 14de eeuw werden aangelegd, aanvankelijk waarschijnlijk alleen om de Benedenstad. Het beloop ervan wordt in de huidige stadsplattegrond ongeveer gemarkeerd door de route Haarstraat-Boerenstraat-Krabsteeg.

Omstreeks 1400 werden deze versterkingen, gewoonlijk bestaande uit aarden wallen en houten palissaden, vervangen door stenen muren iets meer buitenwaards, waarbij ook de Bovenstad werd ommuurd.

Na het midden van de 16de eeuw verschenen de eerste kaarten van Gorinchem, namelijk die van Pieter Sluyter in 1553, gemaakt voor de Rekenkamer van Holland, en die van Jacob van Deventer, enkele jaren later gemaakt in opdracht van Philips II om militair-strategische redenen. Vooral de kaart van Van Deventer is van bijzonder belang vanwege de voor die tijd opmerkelijke nauwkeurigheid. Bovendien geeft deze kaart niet alleen Gorinchem weer maar ook een groot deel van de omgeving met onder andere Woudrichem, Loevestein, Sleeuwijk en Dalem.

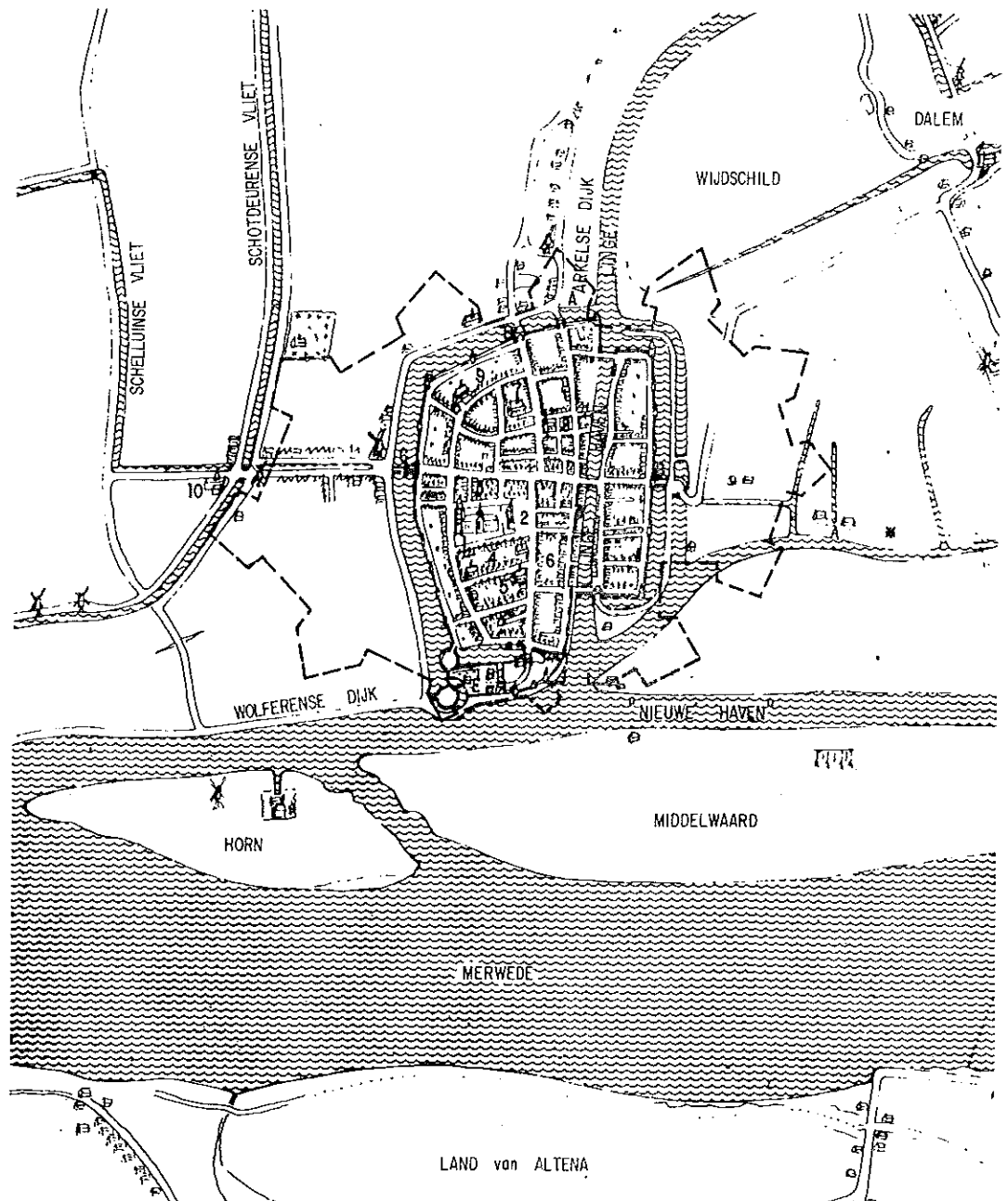
De ruimtelijke structuur van de door Van Deventer in haar laat-middeleeuwse staat weergegeven stad blijkt primair bepaald door de Lingehaven en de daaraan evenwijdig lopende dijken en straten en secundair door één doorlopende dwarsroute, Gasthuisstraat-Hoogstraat-Burgstraat, en het beloop van de stadsmuren en grachten, met name aan de westzijde.

De westelijke Lingedijk (Arkelse Dijk) zet zich binnen de stad voort in Kortenen- en Langendijk, die tweezijdig bebouwd zijn, om via het Eind door te lopen in de (Oude) Wolferense Dijk langs de Merwede naar Hardinxveld. Evenzo vindt de evenwijdig met de Arkelse Dijk lopende binnendijkse landweg zijn voortzetting binnen de stad in de route Arkelstraat-Kelenstraat-Molenstraat, aan het einde waarvan zich de toegang bevindt tot de voorburg van de Blauwe Toren.

Ter plaatse van de kruising met de Gasthuisstraat en Hoogstraatis er een merkwaardige verspringing in dit tracé, die mogelijk verband houdt met de veronderstelde situering van het eerste stadhuis van Gorinchem precies tegenover de Arkelstraat. Waarschijnlijk is de Molenstraat dan ook van iets recenter datum dan de Arkelstraat. Tussen de bovengenoemde tracé's en tussen de dijk en de Lingehaven bevinden zich tal van dwarsstegen, die de verbindingen vormen met de haven en die tevens de binnenterreinen tussen de bebouwingsstroken langs deze hoofdroutes ontsluiten. In het dichts verkavelde en bebouwde gebied aan weerszijden van de Hoogstraat komen ook parallelstegen voor.

Eenzelfde inrichting, zij het minder intensief verkaveld en bebouwd, vertoont de Bovenstad. Hier is alleen de huidige Appeldijk tweezijdig bebouwd terwijl het paralleltracé (Kalkhaven-Keizerstraat) niet veel meer is dan een pad langs de stadsmuur. De beide zônes aan weerszijden van de Lingehaven, die door drie bruggen met elkaar zijn verbonden, vertegenwoordigen de oorspronkelijke handelsnederzetting.

Nagenoeg alle andere stedelijke functies, parochiekerk, stadhuis met vleeshal en waag, de markten, kloosters, kapellen, gasthuizen enzovoorts, zijn gehuisvest in het westelijk deel van de Benedenstad, hoofdzakelijk binnen het gebied, dat wordt omsloten door het tracé Arkelstraat-Molenstraat en de gebogen doorlopende route Haarstraat-Boerenstraat-Krabsteeg.

A Hoge Arkelpoort	1 Grote Kerk	6 Weeshuis
B Lage Arkelpoort	2 Stadhuis	7 Minderbroeders-
klooster.
C Kanselpoort	3 Gasthuis	8 Heilige Geestkapel
D Burgerpoort	4 Agnietenklooster	9 Begijnhof
E Blauwe Toren	5 Doelen	10 Leprooshuis
- * Plaats van de burcht van de heren van Arkel.
 ----- Beloop van de vestingwallen van ca. 1600.

GORINCHEM Situatie in het midden van de 16de eeuw

De enige doorlopende dwarsroute, de Gasthuis- en Hoogstraat in de Benedenstad en de Burgstraat in de Bovenstad, is waarschijnlijk een secundaire ontwikkeling geweest vanuit de Schelluinse Vliet (vaarroute naar de Alblasserwaard) enerzijds en de burcht van de heren Van Arkel anderzijds. Opmerkelijk is, dat het rechthoekige marktplein met parochiekerk en stadhuis nergens direct aan een der hoofdroutes grenst. Verondersteld is wel, dat dit plein oorspronkelijk veel groter is geweest en onder andere direct grensde aan de Gasthuisstraat, waarvan het later door bebouwing, onder andere het (St. Elisabeths-)Gasthuis, zou zijn gescheiden. Opmerkelijk is ook de hoofdverkevelingsrichting ten westen van de Molenstraat, waar de zijstraten schuin op deze straat aansluiten in tegenstelling tot overal elders in de stad. Mogelijk is dit afwijkende patroon voortgekomen uit een prestedelijke weideverkeveling.

De ommuring van de Benedenstad volgt ten naaste bij het tracee Begijnenwal-Oude Lombardstraat-Hazewindhondstraat-Struisvogelstraat-Schuttersgracht tot de Blauwe Toren en vandaar langs het Eind tot de Peterbrug, die van de Bovenstad het tracee Blauwe Torenstraat-Keizerstraat-Kalkhaven-Robberstraat. De ommuring heeft vier hoofdboorten ter plaatse van de invalswegen, namelijk de Hoge- en Lage Arkelpoorten aan het begin van respectievelijk de Kortendijk en Arkelstraat, de Kanselpoort (tevens gevangendoort) aan het begin van de Gasthuisstraat en de Burgpoort als oostelijke toegang. Aan weerszijden van de havenmonding bevinden zich twee kleinere poorten.

De Benedenstad is omgeven door een enkele gracht met buitensingel, de Bovenstad door een dubbele gracht met een singel daartussen.

In deze versterking neemt het complex van de Blauwe Toren een bijzondere positie in, die overeenkomsten vertoont met die van een citadel.

Het kasteel is door een ringgracht omgeven en met de voorburch door een brede gracht ter plaatse van de huidige Krabsteeg van de stad zelf gescheiden. Een rondeel in deze gracht verbindt het geheel met de westelijke stadsmuur; de hoofdboort bevindt zich aan het einde van de Molenstraat. Van hieruit kon men de stad zowel verdedigen als in bedwang houden.

Buiten de Kanselpoort is op de kaarten van Van Deventer een duidelijke voorstedelijke ontwikkeling aangegeven aan weerszijden van het einde van de Schelluinse Vliet, ter plaatse van de huidige Melkheul, waar onder andere het stadsleprooshuis staat. Verspreide bebouwing komt voor langs de Arkelse Dijk. Het belang van de waterwegen in het omringende gebied wordt geïllustreerd door het feit, dat vrijwel alle landwegen (direct) daarlangs lopen en verschillende huidige landwegen zijn dan ook in feite voortgekomen uit de jaagpaden langs oudere waterwegen (b.v. de Schelluinse Vliet).

Ten zuiden van de stad zijn in de Merwede twee platen aangegeven, waarvan de grootste bekend staat als de Middelwaard. De geul tussen de stad en de Middelwaard werd in 1543 uitgediept om te dienen als voorhaven en stond bekend onder de naam Nieuwe Haven. De Middelwaard zelf deed voornamelijk dienst als galgenveld. Het op de kaarten van Sluyter en Van Deventer weergegeven kerkdorp Daelhem is het huidige Laag Dalem. Het dankt zijn naam, die van gelijke ouderdom zal zijn als die van Gorinchem, waarschijnlijk aan zijn ligging in het toen laagste deel (dal) van de Tielerwaard aan de monding van een oude kreek, waarvan de rudimenten ook thans nog zichtbaar zijn. In 1415 schijnt een overeenkomst te zijn gesloten tussen de graaf van Holland en de hertog van Gelre, die het mogelijk maakte, in het geval van overstroming van de Tielerwaard het water via een opening in de oostelijke Lingedijk op het Wijdschild te lozen. Op de plaats van het huidige (Hoog) Dalem is op de kaarten nog geen bebouwing weergegeven en waarschijnlijk is dit dorpje pas ontstaan na de aanleg van de "Gemeyne Landts Sluys" of Ambtssluis ter plaatse in 1660 ter vervanging van het "Loosgat" in Laag Dalem.

De Reformatie en de mede als gevolg daarvan uitgebroken Tachtigjarige Oorlog leidden weldra tot diverse veranderingen in de hiervoor weergegeven situatie.

Nadat Lumey de stad in juni 1572 had ingenomen begonnen de Gorkummers deze provisorisch tegen de Spanjaarden te versterken, waarbij de voorsteden, en met name die buiten de Kanselpoort, werden afgebroken en Woudrichem in brand werd gestoken om het voor de vijand onbruikbaar te maken.

In 1574 werd de oostelijke binnenvestinggracht vergraven tot haven (Kalkhaven) ter vervanging van de minder veilige Nieuwe Haven. Intussen werden diverse ontwerpen gemaakt voor een moderner verdedigingsstelsel door achtereenvolgens Jacob Kemp en Adriaan Anthonisz. en naar het ontwerp van de laatste werden ten slotte tussen 1578 en 1609 de vestingwerken aangelegd, zoals deze nagenoeg ongewijzigd thans nog bestaan. In samenhang hiermee werd het complex van de Blauwe Toren afgebroken, ook al omdat men van daaruit een overval op de stad vreesde. De gehele middeleeuwse ommuring werd gesloopt, waarbij waarschijnlijk veel afkomend materiaal werd verwerkt in de nieuwe versterkingen.

De min of meer ovaal aangelegde vesting, met de lange as haaks op de hoofdas van de middeleeuwse stad, bestond uit een natte gracht en een aarden omwalling met 11 bastions, buitendijks voorzien van stenen bekledingsmuren, alsmede een ravelijn met stenen beren in de Arkelse Dijk. De asverdraaiing, wellicht bedoeld om een breed vestingfront aan de rivierzijde te verkrijgen, bracht een aanzienlijke terreinwinst met zich mee ten oosten en westen van de middeleeuwse stad, die tot ver in de 19de eeuw slechts voor een klein deel voor stadsuitbreiding is benut.

De westelijke stadstoegang werd verlegd naar de huidige Westwagenastraat, de Hoge Arkelpoort kwam te vervallen, de Burgpoort werd vervangen door de huidige Dalempoort en aan het Eind werd een nieuwe stadspoort gebouwd, de Waal- of Waterpoort, waarbuiten tevens een nieuw landhoofd werd aangelegd. Voor de voordien in de Blauwe Toren gevestigde tol werd iets oostelijker in 1598 een nieuw tolhuis gebouwd, de huidige zogenoemde Tolkazerne. Daarnaast bracht de Reformatie in de oude binnenstad allerlei functionele veranderingen met zich mee.

De kloosters en kapellen werden als zodanig opgeheven en de vrijkomende gebouwen kregen een andere functie of werden gesloopt. Het Gasthuis werd naar het Begijnhof verplaatst (1599), op het nog open terrein waarvan in resp. 1602 en 1609 het Pesthuis en het Oude Vrouwenhuis werden gebouwd. Het Minderbroederklooster werd deels gesloopt, waarbij de Varkenmarkt is ontstaan, en verder getransformeerd tot woonhuizen, evenals het Agnietenklooster. De schutterijen van St. Joris en St. Christoffel verenigden zich en richtten in 1589 het huidige Doelengebouw aan de Molenstraat op.

Gedurende de 17de en 18de eeuw bleef de regionale markt- en handelsfunctie de voornaamste basis van de stedelijke economie en deze bleek aanvankelijk nog enig groeipotentieel te hebben. Ter stimulering van de handel werd omstreeks 1650 de vaarroute naar Vianen (via de Zederik) verbeterd, waarmee althans ten dele de klemmende Dordtse Stapel kon worden ontdoken. Het belang van Gorinchem als vesting- en garnizoensstad bleek in het Rampjaar 1672 toen deze als één der weinigen niet door de Fransen kon worden ingenomen.

Uit het daarbij gebleken nut voor de landsverdediging van uitgebreide inundatiemogelijkheden ontstond daarna geleidelijk de Hollandse Waterlinie, waarvan Gorinchem het zuidelijke steunpunt vormde. Afnemende handelsactiviteiten leidden echter in de loop van de 17de eeuw en vooral de 18de tot een gestaag afnemend inwonertal.

De vroegste afbeelding van Gorinchem na de aanleg van de vestingwerken is de plattegrond van N. Wijtmans, gedateerd 1600 maar vermoedelijk van iets later datum, waarop de meeste latere 17de en 18de eeuwse kaarten lijken te zijn gebaseerd.

Voor wat betreft de middeleeuwse stad zijn de verschillen met de kaarten van Van Deventer gering. Wel valt de bebouwingsstrook op, die intussen is ontstaan aan de Havendijk, waardoor nu ook deze tweezijdig bebouwd is. Op het door de sloop van de stadsmuur sterk verbrede Eind is de vismarkt aangegeven, die overigens al korte tijd later naar de Kalkhaven verplaatst werd. Een groot deel van de middeleeuwse stadsgrachten is in stand gebleven.

Het noordelijk deel van de Kalkhaven blijkt echter gedempt en bebouwd met huizen (de Keizerstraat). Bescheiden stadsuitbreiding heeft plaatsgevonden langs de Westwagenstraat en de Nieuwstad in de Benedenstad en langs de Kalkhaven, Keizerstraat en Dalemstraat in de Bovenstad. Ten zuiden van de Westwagenstraat is het herenhuis van Paffenrode weergegeven met zijn grote omgrachte tuin. Op de plaats van het huidige Nonnenveld bevinden zich scheepstimmerwerven. Verder zijn de gebiedsuitbreidingen van 1578-1600 onbebouwd en van bijna landelijk karakter. Het gebied ten oosten van de Vissersdijk doet daarbij dienst als stadbleek.

De kaart van Blaeu uit circa 1645 vertoont een iets grotere bebouwingsdichtheid in de westelijke stadsuitleg (Pompstraat en Melkheul) maar verschilt verder nauwelijks van die van Wijtmans. De 17de eeuwse situatie werd gedurende de 18de eeuw in grote lijnen gecontinueerd en zo ziet men in de plattegrond van J.M. Martini uit 1747 dan ook slechts geringe verschillen met de 17de eeuwse kaarten. Wel blijkt de bebouwingsstrook van de Havendijk al weer te zijn verdwenen; ter plaatse werd nu de korenmarkt gehouden. Ten oosten van de vesting bevindt zich een nieuwe linie of enveloppe, die daar in de late 17de eeuw werd aangelegd (de Nieuwe Werken). Verder geeft de kaart de formele tuinaanleg weer van de (Oude) Hoven ten noordwesten van de stad en ook op diverse plaatsen in de Benedenstad.

In januari 1794 viel Gorinchem zonder noemenswaardig verzet in handen van de Fransen, die de stad tot 1814 bezet hielden.

De Franse Tijd verliep voor de stad betrekkelijk rustig. Daar de stedelijke economie hoofdzakelijk dreef op de marktfunctie en de regionale handel had men minder van internationale economische blokkades te lijden dan de Hollandse koopvaartsteden.

Zwaar kreeg de door de Fransen als één van hun laatste bolwerken bezet gehouden stad het echter te verduren van het beleg in de winter van 1813-14. Daaraan voorafgaande hadden de bezetters de directe omgeving van de vesting volledig geschoond van bebouwing en beplanting en vervolgens geïnundeerd. Van de 1382 huizen en andere gebouwen werden er meer dan duizend ernstig beschadigd en vele geheel verwoest.

Na het vertrek van de Fransen herstelde Gorinchem zich geleidelijk van de geleden schade. Het economisch leven werd gestimuleerd door voortdurende verbetering van de vaarwegen terwijl de opheffing van de Dordtse Stapel een aanzienlijke verbetering van de Gorkumse concurrentiepositie betekende. Als gevolg hiervan werd Gorinchem weer een belangrijke schakel in het scheepvaartverkeer over de grote rivieren en vestigden zich er diverse open overslagbedrijven en rederijen met hun bijkomende ambachtelijke bedrijvigheid. Extra werkgelegenheid werd geboden door de vele arbeidsintensieve waterstaatswerken die gedurende bijna de gehele 19de eeuw rond Gorinchem werden uitgevoerd.

Uit de regionale verzorgingsfunctie ontwikkelde zich een zekere winkelstand langs de hoofdvalsroute terwijl zich tegen het einde van de eeuw uit oudere ambachtelijke bedrijvigheid een aanzienlijke metaalnijverheid ontwikkelde.

Al direct na de Franse Tijd werden de eerste structurele wijzigingen uitgevoerd in de waterstaatkundige situatie, enerzijds om een einde te maken aan de regelmatige wateroverlast en anderzijds juist om deze om defensieve redenen te kunnen benutten in het kader van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Zo werd in 1815 met de Dalemse Dijk het Wijdschild bedijkt, in 1818 gevolgd door de aanleg van het Kanaal van Steenenhoek naar Hardinxveld ter verbetering van de afwatering van de Linge. In de jaren 1824-25 werd vervolgens het Zederikkanaal naar de Lek bij Vianen aangelegd, in verband waarmee de Lingehaven met een tweetal sluizen werd afgesloten (Korenbrugsluis en (Oude) Merwedesluis).

Binnen de vesting bleven de ruimtelijke veranderingen aanvankelijk beperkt daar de meeste bouwactiviteiten plaatsvonden binnen de bestaande ruimtelijke structuur.

Het Kadastraal Minuutplan van circa 1830 onderscheidt zich dan ook nauwelijks van de 17de en 18de eeuwse kaarten, al blijkt het huis Paffenrode intussen plaatsgemaakt te hebben voor de in 1826-27 gebouwde Willemskazerne.

Na 1830 namen de bouwactiviteiten toe. In 1836 werd aan de Haarstraat de grote R.K. Nicolaas Pieckkerk gebouwd, in 1842 gevolgd door de synagoge aan de Kwekelstraat. In 1845 werd de Grote of St. Maartenskerk (op de toren na) wegens bouwvalligheid afgebroken en in 1850-51 vervangen door het huidige kerkgebouw. Een zelfde lot onderging in 1858 het middeleeuwse stadhuis, dat eveneens werd vervangen door een nieuw gebouw op dezelfde plaats.

Na het midden van de eeuw werden voor het eerst de tot dan toe nog open terreinen voor bebouwing benut, onder andere ten behoeve van een gasfabriek aan het Herenlaantje (1855) en een watertoren met bijkomende inrichtingen aan de Visserslaan (1885).

In 1871 werd de Kalkhaven gedempt, kort daarop gevolgd door het daaraan evenwijdig lopende Haventje en in 1880 de Melkgracht. Op de gedempte Kalkhaven verrezen kort na elkaar twee schoolgebouwen terwijl uit het Haventje het Laantje ontstond.

Daar de Kringenwet van 1853 en de Vestingwet van 1874 stadsuitbreiding direct buiten de wallen in de weg stonden beperkte deze zich tot de nog beschikbare ruimte binnen de veste, waar onder andere woningbouw tot stand kwam ten noorden van de Westwagenstraat, aan de Verlengde Pomstraat, de Nieuwstad, het Wilhelminaplein etc. in de Benedenstad en aan de Keizerstraat, Vissersdijk en Visserslaan in de Bovenstad.

Grootschaliger industriële ontwikkeling kwam na de aanleg van het Merwedekanaal in de jaren 1880-90 op gang buiten de verboden kring om de vesting langs de Linge en later aan de Wolferense Dijk.

Dit kanaal werd ten westen van de stad naar de Merwede doorgegraven, waarbij Bastion III werd vergraven en bij Bastion IV een sluiscomplex werd aangelegd (Grote of Nieuwe Merwedesluis). De Zwaanpolder binnen het hoornwerk ten zuidwesten van de stad werd uitgegraven om als voor- en vluchthaven te dienen, waarbij de uitkomende grond werd gebruikt voor een aanzienlijke uitbreiding van het landhoofd buiten de Waterpoort, waarop in 1898 het Wilhelminapark werd aangelegd.

Ter verbetering van de toegankelijkheid van de stad voor het toenemende wegverkeer werden op de Dalempoort na alle stadspoorten gesloopt, als laatste de Waterpoort (1894), waarvan de binnengevel werd overgebracht naar de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam. In 1860 kwam met de zogenaamde "Vijfde Uitgang" een nieuwe externe verbinding tot stand via de Spijkse Dijk.

Na de eeuwwisseling maakten enkele verlichtingen van de bepalingen van de Kringenwet de eerste buitenwijken mogelijk ten noordwesten van de stad. Vooral na de Tweede Wereldoorlog heeft Gorinchem zich in die richting sterk uitgebreid. In oostelijke richting was dit tot 1959, toen de vestingfunctie pas definitief werd opgeheven, niet mogelijk. Bovendien liep daar tot voor kort de gemeente- en provinciegrens op korte afstand van de stad. Eerst in de 70er jaren werd in het noordelijk deel van het Wijdschild een nieuwe woonwijk aangelegd.

Op 1 januari 1978 werd de gemeente- en provinciegrens circa 800 meter naar het oosten verlegd en werden Hoog en Laag Dalem bij Gorinchem gevoegd. Verdere stadsuitbreiding in die richting is dan ook niet uitgesloten.

Door de sterk op voorstedelijke expansie gerichte aandacht en de naar moderne maatstaven gebrekkige verbindingen begon de oude binnenstad na de Tweede Wereldoorlog in versneld tempo te verpauperen.

Functieverlies van pakhuizen, kazernes en scholen, maar ook van woonhuizen, leidden tot leegstand, verval en tenslotte veelal tot sloop. De opheffing van het (auto-)veer naar het Land van Altena benadeelde de winkelstand aan met name de Langendijk. Bij de verschillende saneringen in de 60er en 70er jaren stond herstel en versterking van de (consumptieve) verzorgingsfunctie voorop en dit leidde tot diverse ruimtelijke ingrepen, die niet zelden ten koste zijn gegaan van de historisch-ruimtelijke kwaliteit.

Het na de sloop van het kazernecomplex aan de Pompstraat aangelegde grootschalige parkeerterrein, de daartoe uitgevoerde verkeersdoorbraken, en het winkelgebied Bleyenhoek zijn daar voorbeelden van. Daarnaast werd de woonfunctie in de binnenstad in deze periode versterkt door aanvullende en vervangende nieuwbouw, onder andere het Volkswaerbaarheidscomplex aan het einde van de Blauwe Torenstraat, bij de Vijfde Uitgang, ten westen van het Herenlaantje en bij het Dalembolwerk, alwaar al in de 60er jaren de Burgstraat werd verlengd en via de vestingwal werd aangesloten op de Dalemse Dijk.

Meer dan in het verleden wordt bij vervangende en aanvullende nieuwbouw uitgegaan van het historische ruimtelijke kader. Dit weerspiegelt zich onder andere in het bestemmingsplan Binnenstad Gorinchem, dat in 1982 vooruitlopend op de voorgenomen aanwijzing als beschermd stadsgezicht werd vastgesteld.

HUIDIG RUIMTELIJK KARAKTER

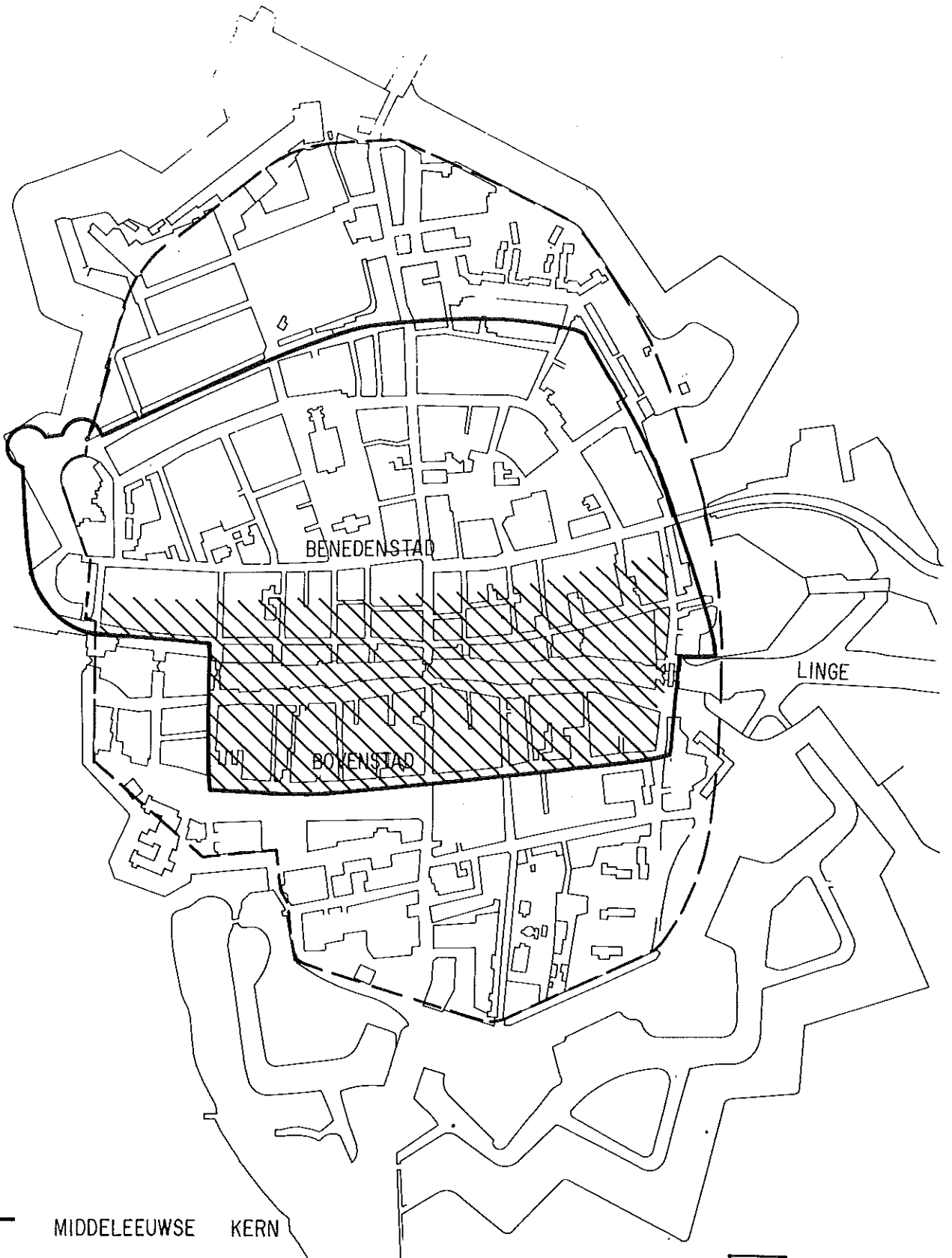
In het algemeen zijn de ruimtelijke ontwikkelingen sinds het midden van de vorige eeuw van grotere invloed geweest op de directe omgeving van Gorinchem dan op de oude stad zelf. Zo is het oorspronkelijk open polderlandschap (schootsveld) ten westen, noorden en noordoosten van de stad thans grotendeels bebouwd. Niettemin is de voor een historische vestingstad zo karakteristieke geïsoleerde ligging ook aan die zijden in belangrijke mate behouden gebleven door de afmetingen van de vaarwegen ten westen en noorden van de stad en de tot de vestingwerken behorende wateren en voorterreinen ten oosten ervan, zodat de stadsuitbreidingen pas op enige afstand van de stadswallen beginnen. Aan de zuid- en zuidoostzijde is dit isolement volledig bewaard gebleven door de grote breedte van de rivier de Merwede en de uitgestrektheid en het open karakter van de uiterwaarden daarlangs. Vorm en inrichting van de omhullende vestingwerken zelf versterken dit nog, evenals de nog steeds beperkte toegankelijkheid.

Binnen de stadswallen is het stratenpatroon sedert circa 1600 niet wezenlijk gewijzigd en de huidige stadsplattegrond laat zich dan ook zeer wel vergelijken met de kaarten van Wijtman en Blaeu. De verschillen schuilen voornamelijk in de bebouwingdichtheid van met name de bij de vestingaanleg ontstane gebiedsuitbreidingen ten oosten en westen van de middeleeuwse kern. Vooral in deze grotendeels laat tot ontwikkeling gekomen gebieden hebben in de laatste decennia de belangrijkste saneringen plaatsgevonden, gevolgd door nieuwbouw in een soms afwijkende schaal en situering.

In de huidige binnenstad vormt de middeleeuwse kern een nog vrij goed herkenbare ruimtelijke eenheid, waarvan de ruimtelijke structuur in hoofdopzet overeenkomt met de situatie in de 16de eeuw, zoals hiervoor beschreven aan de hand van de kaarten van Van Deventer.

Centraal element en drager van de ruimtelijke hoofdstructuur is nog altijd de Lingehaven, die zowel het scheidende als het bindende element vormt tussen de beide stadsdelen Benedenstad en Bovenstad.

De lange hoofdstraten en verschillende minder belangrijke straten lopen evenwijdig aan de noord-zuid georiënteerde Lingehaven en worden op onregelmatige afstanden onderling verbonden door smalle dwarsstegen, die in de Benedenstad hun voortzetting tot de haven vinden in de zogenaamde steigers, veelal met stenen trappen beëindigd, tussen de bebouwing aan het water.

- MIDDELEEUWSE KERN
- ////// HANDELSKWARTIEREN
- - - - - UITBREIDING 1600

De enige belangrijke doorkruising van dit stramien wordt gevormd door de van west naar oost doorlopende oude landroute Westwagenastraat-Gasthuisstraat-Hoogstraat-Burgstraat, die de Lingeaven kruist via de Visbrug, in feite het visuele en structurele centrum van de stad. Met de vrij recente doortrekking van deze route naar de Dalemse Dijk is als het ware het middeleeuwse beloop hersteld. Opmerkelijk is, dat deze dwarsroute geen doorlopende parallelstraten kent.

De verdere ruimtelijke structuur van de Bovenstad wordt voornamelijk bepaald door de gedempte havens, waarvan de Kalkhaven als zodanig nog goed herkenbaar is. Aan het zogenaamde Haventje herinnert onder andere het nog duidelijke dijkprofiel van de Vissersdijk. Het laag gelegen gebied ten oosten daarvan heeft nog steeds een weinig stedelijk karakter. De verkavelingsrichting is afgeleid van het beloop van de hier vroeger aanwezige sloten, waarvan nog enkele rudimenten resteren.

De ruimtelijke structuur van de Benedenstad wordt behalve door de Lingeaven met zijn parallelstraten en de doorlopende dwarsroute in belangrijke mate bepaald door het gebogen tracé Haarstraat-Kruisstraat-Krijtstraat-Boerenstraat-Krabsteeg, dat het beloop markeert van de middeleeuwse stadsvest, waarvan de iets westelijker gelegen Schuttersgracht een concreet overblijfsel is.

Van de westelijke stadsuitbreiding (Nieuwstad, Pompstraat, Kazerneplein, Heerenlaantje) is het stratenpatroon bijna uitsluitend geënt op het beloop van de middeleeuwse versterking. De centrale stedelijke ruimte van de Benedenstad is de langwerpige pleinruimte, die wordt gevormd door het eigenlijke marktplein en het aansluitende kerkplein.

Het langgerekte stadhuis deelt het marktplein in twee afzonderlijke ruimten, de Grote Markt ten oosten en de Groenmarkt ten westen ervan.

De pleinruimte heeft geen directe ruimtelijke relatie met de omgeving van de Lingeaven en de oriëntatie ervan lijkt meer bepaald door de vrijwel exact oost-west gesitueerde N.H. kerk dan door het omringende stratenpatroon. Ten zuiden van het marktplein is het stratenpatroon haaks op de Schuttersgracht gericht met als gevolg scheve aansluitingen op de evenwijdig aan de Lingeaven lopende Molenstraat.

Op twee plaatsen wordt dit geaccentueerd door schuin op de straat gerichte bebouwing, namelijk de Doelen en het voormalig R.K. Weeshuis, met driehoekige voortuinen, die de verder gesloten gevelwand onderbreken. Ook in de Haarstraat zijn enkele historische gebouwen in afwijking van de voorgevelrooilijn gesitueerd, namelijk de R.K. Nicolaas Pieckkerk en het voormalige Ziekengasthuis. Een naar verhouding groot deel van de westelijke stadsuitbreiding wordt ingenomen door het bijna vierkante Kazerneplein, dat, hoewel het al vanaf de oorsprong een wat uitzonderlijk element in de binnenstad was, thans door zijn huidige maat en inrichting weinig relatie meer heeft met de historische omgeving.

Nagenoeg alle specifieke centrumfuncties zijn geconcentreerd in de Benedenstad, en wel voornamelijk in het middeleeuwse gedeelte. De winkelfunctie is geconcentreerd langs de oude invalsroutes, Westwagenstraat-Gasthuisstraat-Hoogstraat en Arkelstraat, en aan de Langendijk als voormalige invalsroute vanuit Brabant via het (opgeheven) veer over de Merwede. De concentratie van bijzondere functies weerspiegelt zich in het bebouwingsbeeld; vrijwel alle in het stadsgezicht dominerende gebouwen bevinden zich in de Benedenstad.

Tussen de beide stadsdelen bestaan enkele duidelijke structurele verschillen.

Zo zijn in de door geleidelijke ophoging in oorspronkelijk buitendijks gebied ontstane Bovenstad, althans het middeleeuwse deel daarvan, de terreinhoogteverschillen gering terwijl de binnendijkse Benedenstad aanzienlijke hoogteverschillen te zien geeft tussen de dijk langs de Lingehaven (Kortendijk, Langendijk, Eind) en het daarachter gelegen gebied. Dit manifesteert zich in het sterk in de richting van de dijk oplopen van de dwarsstegen en van de Hoogstraat. Voorts ontbreekt aan de oostzijde van de Lingehaven de bebouwingsstrook direct langs het water, waardoor hier een brede met bomen beplante kade aanwezig is.

Vanaf de Visbrug zijn deze verschillen het duidelijkst te zien. Alleen aan het Eind ontbreekt ook in de Benedenstad deze bebouwingsstrook en vormen brede stenen trappen de overgang van de kade naar het water.

In samenhang met het complex van de Oude Merwedesluis, het zuidelijke vestingfront en de bebouwing bij de Waterpoort is daar een stedelijke ruimte van een bijzonder karakter ontstaan, die ondanks de grote breedte van het dwarsprofiel een relatief besloten karakter bezit. Aan het noordeinde van de Lingehaven is dat minder het geval vanwege kaalslag aan de Kortendijk en het ontbreken van een ruimtelijke begrenzing ter plaatse van de Vijfde Uitgang. Opvallend is, dat de vestingwallen, die door hun hoogte en beplantingswijze op zichzelf een tamelijk overheersend ruimtelijk gegeven vormen, van weinig invloed zijn geweest op het stratenplan en de ruimtelijke opbouw van de binnenstad zelf, met uitzondering van de kruisingen met de Lingehaven.

De bebouwingsdichtheid in de middeleeuwse kern is groot, vooral in de voormalige handels- en overslagzônes langs de Lingehaven en langs de hoofdinalroutes. Daarbuiten neemt deze in de richting van de wallen geleidelijk af.

Door de aaneengesloten wijze van bouwen en de maatverhouding tussen bebouwing en openbare ruimte is het karakter van de laatste in het algemeen besloten.

Geringe wisselingen in beloop en breedte van de straten verlevendigen het beeld. Zeer besloten is het karakter van de talloze stegen en gangen. In de geleding van de grotere openbare ruimten, zoals de Lingeaven, Kalkhaven en het marktplein, spelen boomplantingen een belangrijke rol.

De bebouwing heeft zich in het algemeen ontwikkeld binnen de historische schaal en hoofdverkaveling met als belangrijkste, storende, uitzonderingen de schouwburg De Nieuwe Doelen aan de Haarstraat, het verpleegtehuis Het Nieuwe Gasthuis op het Altenabolkwerk en de nieuwe woonbebouwing aan de Lombardstraat en Dalemwal. Dominante elementen zijn de Hervormde Kerk, en vooral de rijzige 15de eeuwse toren, het stadhuis, de Nicolaas Pieckkerk aan de Haarstraat, de toren van de Gasthuiskapel aan de Arkelstraat en de Doelen en Tolkazerne aan de Molenstraat. Een meer in het stadssilhouet dan in het straatbeeld opvallend element is de watertoren aan de Visserlaan.

Het bebouwingsbeeld is gevarieerd maar wordt vrij sterk overheerst door lijstgevels van overwegend 19de eeuws karakter, wellicht als gevolg van de verwoestingen door het beleg in de jaren 1813-14. Achter vele 19de eeuwse façades gaat evenwel bebouwing van veel hogere ouderdom schuil. De historische waarde van de bebouwing is met name in de middeleeuwse kern groot, hetgeen moge blijken uit het niet onaanzienlijke aantal beschermde monumenten (zie de bijgevoegde monumentenkaart, bijlage 1) en andere gebouwen en bouwwerken, die, hoewel niet wettelijk beschermd, van belang moeten worden geacht voor het historisch stadsgezicht. Het beeld van de openbare ruimte is door de gebruikseisen van de moderne tijd duidelijk beïnvloed maar draagt niettemin op tal van plaatsen in profilering en detaillering bij aan het historisch waardevolle karakter van het stadsgezicht.

In de openbare groenvoorziening spelen de vestingwallen en het gebied Buiten de Waterpoort een overheersende rol.

Het belang van particuliere tuinaanleg voor het stadsgezicht is in de middeleeuwse kern door de beslotenheid binnen de bouwblokken betrekkelijk gering maar neemt daarbuiten in de richting van de vestingwerken geleidelijk toe bij gelijktijdige afname van het binnenstedelijke karakter. Ten zuiden van de Kanselpoort vormt een langgerekt fabriekscomplex een barrière tussen de stad en de wallen.

Op de als bijlage 2 opgenomen inventarisatiekaart is de historische ruimtelijke waarde van het stadsgezicht Gorinchem in zijn huidige verschijningsvorm met het oog op de voorgenomen aanwijzing in hoofdlijnen weergegeven.

TE BESCHERMEN GEBIED

De Gorkumse binnenstad vormt met de haar omhullende vestinggordel een ondanks enkele zwakkere overgangsgebieden hechte ruimtelijke eenheid.

Gezien de bijzondere gaafheid van de vestingwerken en hun belang voor het stadssilhouet is een zo groot mogelijk deel van het van oorsprong daartoe behorende schootsveld in de voorgenomen bescherming betrokken voor zover dit nog niet verstedelijkt is en daartoe ook geen concrete plannen bestaan. In verband hiermee is de voorgestelde begrenzing aan de west- en noordzijde gelegd langs het voormalige hoornwerk Krinkelwinkel en vandaar door het Kanaal van Steenenhoek, aan de noordoostzijde langs het glacis van de vestingwerken en in het zuiden in de rivier de Merwede. Aan de oostzijde is het kleine kerkdorpje (Hoog) Dalem in dit aanwijzingsvoorstel betrokken vanwege de belangrijke visuele relatie via het gemeenschappelijke buitengebied maar ook vanwege de eigen ruimtelijke-visuele kwaliteiten, op grond waarvan het aanvankelijk in de bedoeling heeft gelegen, dit tot voor kort tot de Gelderse gemeente Vuren behorende dijknederzettinkje afzonderlijk te beschermen. In het dorpje, waarvan de bebouwing slechts bestaat uit de in 1801 gebouwde N.H. Kerk in vroege "waterstaatsstijl" met aangebouwde pastorie, enkele merendeels vrijstaande huizen en een boerderij, herinneren de Ambtssluis en het Grote Wiel aan de vele overstromingen in het verleden en het (latere) belang daarvan voor de verdediging van de vesting Gorinchem. Het in oorsprong veel oudere Laag Dalem bezit nog wel duidelijke historische structuurkenmerken maar het bebouwingsbeeld heeft geen historische waarde en de ruimtelijke relatie met de vesting Gorinchem is door de aanleg van de woonwijk in het Wijdschild volledig verstoord. Een uitbreiding van deze woonwijk ligt bovendien in het voornemen. Om die reden is Laag Dalem niet in dit aanwijzingsvoorstel opgenomen.

Binnen dit ruimtelijk en visueel zeer gevarieerde gebied zijn de belangen, waarop de beschermende maatregel is gericht, niet overal van gelijke aard en van gelijk gewicht, zoals uit de voorgaande beschrijving van het huidige ruimtelijke karakter en de bijbehorende inventarisatiekaarten moge blijken.

In het navolgende zal op aard en gewicht van deze belangen voor de verschillende onderdelen van het te beschermen stadsgezicht nader worden ingegaan.

NADERE TYPERING
TE BESCHERMEN
WAARDEN

Het stadssilhouet van Gorinchem is bijzonder waardewol, vooral vanuit het zuiden en zuidoosten, waar over grote afstanden vrij zicht daarop bestaat.

De buitendijkse terreinen aldaar hebben bovendien een grote landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarde en een aanzienlijk deel ervan is uit dien hoofde reeds beschermd. In het silhouet spelen de vestingwallen door hun relatief grote hoogte en hun bovendien hoogopgaande boombeplanting een overheersende rol. De vestingstad tekent zich hierdoor scherp in de omgeving af.

Het voor de historische vestingstad zo kenmerkende isolement ten opzichte van de omgeving wordt nog versterkt wanneer bij hoog water de uiterwaarden zijn overstroomd. Vanuit de meeste zichtpunten vormt de toren van de Hervormde Kerk het enige accent. Alleen daar waar hoge boombeplanting op de wallen ontbreekt, zoals aan de zuidoostzijde en op het Molenbolwerk (Bastion I) aan de noordzijde spelen ook andere hogere bouwwerken een rol, onder andere de torens van de Gasthuiskapel, de Nicolaas Pieckkerk, de Gereformeerde Kerk, de watertoren en de beide walmolens. De monding van de Lingehaven wordt gemarkeerd door de Oude Merwedesluis en de bebouwing aan weerszijden daarvan. Juist aan de zuidoostzijde vormt het grootschalige complex van het Nieuwe Gasthuis een ernstige verstoring van het silhouet.

De vesting zelf bestaat uit een hoge aarden omwalling, aan de buitenzijde grotendeels met stenen muren bekleed, met 11 bastions en een hoofdgracht, aan de oostzijde waarvan een enveloppe met drie ravelijnen, aan de westzijde het restant van een hoornwerk (Krinkelwinkel) en aan de noordzijde het rudiment van een lunet. Een nadere omschrijving van de ex Artikel 9 van de Monumentenwet beschermde vestingwerken is als bijlage toegevoegd (bijlage 3). De oorspronkelijke militair-defensieve functie van de vesting is grotendeels vervangen door die van stedelijk groengebied en wandelpark. Zonder afbreuk te doen aan de historische waarde ervan is daarmee een bijzondere dimensie aan het stadsgezicht toegevoegd. Daarnaast hebben de wallen nog steeds een waterkeringsfunctie, aan de zuidzijde zelfs die van hoofdwatkering. Van de oorspronkelijke groene overgangsgebieden van de wallen naar de binnenstad is vooral het Kweeklustgebied op Bastion II van belang voor het stadsgezicht; in mindere mate de landelijke rudimenten ten oosten van de Vissersdijk.

Bijzondere gebouwen en bouwwerken in relatie met de stadswallen zijn de molens "De Hoop" (1764) op het Dalembolwerk en "Nooit Volmaakt" (1772) op het Molenbolwerk, het enige nog resterende poortgebouw, de Dalempoort, de Tolkazerne en de beide sluisen op de kruispunten met de Lingehaven, de Oude Merwedesluis aan de zuidzijde en de Korenbrugsluis aan de noordzijde. De hoofdtoegang tot de binnenstad is die vanuit het westen via de hefbruggen over het Kanaal van Steenenhoek en het Merwedekanaal en de Kanselpoort. Van belang is voorts de noordelijke toegang via de brug over de Gorkumse Kanaalsluis, het Paardenwater en de Arkelpoort. De overige zijn functioneel van secundaire betekenis. De Dalempoort en de Waterpoort maken deel uit van de waterkering en kunnen met schotbalken worden afgesloten. De recente ontsluitingen via Dalembolwerk en Vijfde Uitgang zijn in tegenstelling tot de oorspronkelijke niet door maar over de stadswal aangelegd.

Buiten de Kanselpoort wordt het Merwedekanaal afgesloten door de fraai gedetailleerde Grote of Nieuwe Merwedesluis, die ruimtelijk bijzonder goed harmonieert met de aangrenzende vestingwal. In samenhang met de historische waterstaatkundige situatie rond Gorinchem is de Ambtssluis te Dalem een object van bijzonder belang. Deze sluis, bestaande uit drie overkluisde openingen met vloed- en ebdeuren, was tegelijkertijd afwateringssluis (bij overstroming) voor de Tielerwaard en inundatiesluis voor de Diefdijklinie. Kenmerkend is in dit verband het ontbreken van een aansluitende binnendijkse waterloop.

In de gehele stad binnen de wallen is het historische patroon van straten en waterlopen in samenhang met de schaal van de bebouwing van belang. In het voorgaande is daarop al in grote lijnen ingegaan. In een aantal gebieden, voornamelijk gelegen in de periferie van de middeleeuwse kern, blijft de bescherming tot dit algemene belang beperkt. Met name ten westen van de Oude Lombardstraat en ten oosten van de lijn Keizerstraat-Kalkhaven is er plaatselijk sprake van een min of meer verzelfstandigde woningbouwontwikkeling, die in schaal en/of oriëntatie afwijkt van de historische omgeving. In de middeleeuwse kern heeft voornamelijk in de omgeving van de Vijfzinnenstraat een wezenlijke ingreep in de historisch-ruimtelijke structuur plaatsgevonden. In deze gebieden ligt bij de bescherming de nadruk op de nog aanwezige elementen van de historische structuur en de ruimtelijke relatie met de historische omgeving, met name voor wat betreft de bouwhoogte en de profilering van de openbare ruimte op de aansluitingspunten.

In het overige deel van de binnenstad is het historische karakter in veel ruimere mate bewaard gebleven. Naast het bovengenoemde voor het gehele binnenstadsgebied geldende, algemene belang zijn hier bovendien van belang de profilering en inrichting van de openbare ruimte, de verkavelings- en bebouwingsstructuur en voor een groot deel ook het historische bebouwingsbeeld.

Kenmerkend voor de ruimtelijke opbouw is de aaneengesloten wijze van bebouwen direct aan de straat, waarbij erven en tuinen binnen de bouwblokken liggen besloten. Waar plaatselijk de bebouwing ontbreekt, zoals in sommige steegjes, vormen tuinmuren de scheiding tussen particuliere erven en de openbare ruimte. Open achterterreinen komen slechts voor aan het noordeinde van de Lingeaven, langs de Schuttersgracht en het Kazerneplein en in de overgangsgebieden naar de wallen. De verkaveling is met uitzondering van een deel van de Molenstraat nagenoeg haaks op de straten gericht. De smalste stegen zijn veelal niet of slechts aan één zijde zelfstandig verkaveld.

De perceelbreedte loopt door samenvoeging en splitsing sterk uiteen maar valt in het algemeen te herleiden tot een basisbreedte van 4 tot 6 meter, bijzondere objecten buiten beschouwing gelaten. De diepte varieert met de onderlinge afstand van de straten en stegen. De grootste perceeldiepte treft men aan in de oude handelskern langs de Lingeaven en daar vooral tussen de Havendijk-Appeldijk en de Keizerstraat-Kalkhaven.

Zeer ondiep is de verkaveling aan de oostzijde van de Langendijk en het zuidelijk deel van de Kortendijk en voorts aan de stegen. Ook de hoogte van de bebouwing is zeer wisselend, meer door de per pand verschillende verdiepingshoogte dan door verschillen in het aantal verdiepingen, dat in het algemeen 2 à 3 bedraagt met daarop een kap, waarbij de derde verdieping veelal een wat lagere zolderverdieping is, soms alleen aan de straatzijde. Daarbij varieert de goothoogte van 8 à 10 meter in de hoofdstraten tot 5 à 8 meter in de minder belangrijke straten.

Sommige pakhuizen hebben meer dan drie verdiepingen, echter met een lagere verdiepingshoogte.

Bebouwing in één laag komt relatief weinig voor. De kappen zijn in het algemeen steil (45 à 60 graden) en overwegend met de nokken haaks op de straat gericht. In enkele straten en in de smalere stegen echter overheersen kappen evenwijdig aan de straat, onder andere in de Pompstraat, Nieuwstad, Boerenstraat, Keizerstraat en Blauwe Torenstraat. Grotere complexen hebben soms een omlopend of afgeplat schilddak.

Van de meeste straten is de indeling van het dwarsprofiel eenvoudig en niet van bijzonder belang. De voornaamste waarde is gelegen in de tamelijk strakke belijning van de verschillende in het profiel aanwezige gebruikszones en de verdere ruimtelijke inrichting in relatie daarmee. Een indeling in drie zones (trottoirrijweg-trottoir) is gebruikelijk. Gebakken klinkers vormen het gangbare bestratingmateriaal, hier en daar afgewisseld met natuurstenen kinderkoppen. Van de belangrijkste winkelstraten en verkeersroutes hebben de dwarsprofielen plaatselijk aan waarde ingeboet door de aanleg van winkelpromenades, fietspaden, te brede trottoirs en parkeerhavens. Van bijzonder belang zijn de dwarsprofielen over de Lingeaven met zijn flankerende kaden en dijkbebouwing en de Schuttersgracht.

Van betekenis is daar de relatie tussen de breedte van het water en de belendende stra(a)t(en), de hoogte van kademuren en oevers en de indeling van de straten zelf.

In een groot deel van de binnenstad en vooral de middeleeuwse kern zijn ook de historische vormgeving en detaillering van de bebouwing en de openbare ruimte van betekenis. De als bijlage toegevoegde historisch-ruimtelijke waarderingskaart geeft daar een globale indicatie van. Hoewel het bebouwingsbeeld sterk wordt overheerst door lijstgevels van 19de eeuws karakter is dit door de grote variaties in maat, proportie, indeling en detaillering van de afzonderlijke gevels zeer afwisselend en boeiend.

Enkele oudere trap-, klok- en topgevels verlevendigen dit beeld. Zowel de smalle als de bredere gevels zijn geled in traveeën met verticaal geplaatste openingen, soms geaccentueerd door pilasters of risalieten. Typerend voor het gevelbeeld in Gorinchem is evenwel ook een zekere horizontale geleding door middel van cordonlijsten tussen de verdiepingen.

Het aantal traveeën bedraagt in het algemeen twee à drie of een verdubbeling daarvan bij samengevoegde percelen. De gevels zijn opgetrokken in baksteen, afwisselend in schoon metselwerk of gepleisterd en gesaust. De daken zijn gedekt met gebakken holle pannen, afwisselend in rood en blauw. Bijzondere gebouwen hebben vaak een afwijkende dakbedekking, zoals leien, lood of zink. Daklijsten, kozijnen, deuren en ramen zijn in hout uitgevoerd en geschilderd. Functionele aspecten manifesteren zich in het bebouwingsbeeld onder andere in het grote aantal pakhuisgevels in de zônes aan weerszijden van de Lingehaven en de winkelpuien in de specifieke winkelstraten.

De meeste historisch gave winkelpuien vindt men echter in straten, waar de winkelfunctie secundair en marginaal is en de behoefte tot wijziging of aanpassing navenant gering. Opvallend is het relatief grote aantal 17de eeuwse gevelstenen in veel jongere gevels.

In enkele straten wordt de inrichting van het dwarsprofiel nog gekenmerkt door de aanwezigheid van een min of meer particuliere zône direct langs de bebouwing, die daarbij soms nog functioneel betrokken is en waarin nog diverse hardstenen stoepen, stoeppanelen, trappen en smeedijzeren hekwerken voorkomen. Geringe hoogteverschillen en verscheidenheid in materiaalgebruik en detaillering zijn typerend voor deze zônes en uit dien hoofde van belang.

Eenvoudig maar karakteristiek is de bijna uniforme bestratingwijze van de smalle verbindingsstegen tussen de Lingehaven en de parallelstraten, die bestaat uit zeer smalle klinkerstroken met hier en daar een stoepje langs de gevelwand, die van de openbare klinkerstraat worden gescheiden door uit een enkele rij kinderkopjes bestaande molgootjes.

In de bestrating van de Kortendijk is de oorspronkelijke waterkeringsfunctie op een bijzondere wijze herkenbaar in de dubbele rij in de lengterichting liggende putstenen (één rij van hardsteen, één van gietijzer), waarin bij zeer hoog water palen met daartussen vloedplanken geplaatst konden worden, zonodig aangevuld met klei, zand of afval. In de geleding en inrichting van grootschaliger openbare ruimten zijn boombeplantingen van bijzonder belang. Tot het kenmerkende straatmeubilair behoren onder andere de drie oude stadspompen in de Pompstraat, Arkelstraat en Molenstraat, de uit 1898 daterende fontein op de Grote Markt en de Bolders langs de Lingehaven.

Behalve als historische ontwikkelingskern is de Linge haven bovendien van bijzondere ruimtelijk-visuele waarde voor het stadsgezicht. Het ten opzichte van de centrale as op zich al gerende be- loop van de kademuren en keermuren wordt nog geaccentueerd door de krommingen in de gevelwanden van de Appeldijk en vooral de Havendijk en de daarmee wisselende breedte van de kaden en door de niet aan een duidelijke rooilijn gebonden bebouwing aan de westzijde.

Het contrast tussen de rooilijngebonden voorgevelwanden aan de oostzijde en de uit het water oprijzende in- en uitspringende reeks achtergevels met hun diverse erkervormige uitbouwen aan de westzijde is zeer boeiend. Behalve de beëindigingen (de Korenbrugsluis en de Oude Merwedeluis) kent de Linge haven nog twee duidelijke ruimtelijke cesuren, namelijk de Visbrug en de Peterbrug. De Visbrug is de kruising van de oudste water- en landwegen en de historische betekenis ervan wordt als het ware ruimtelijk benadrukt door een duidelijke vernauwing van het dwarsprofiel ter plaatse. Daarentegen verwijdt zich het dwarsprofiel bij de Peterbrug door zowel een verbreding van de haven zelf als door de onderbreking van de westelijke bebouwingsstrook, waar zich de opmerkelijke getrapte kade van het Eind bevindt. De stadsuitgangen over land en water, respectievelijk de Waterpoort en de Oude Merwedeluis, zijn slechts nauwe openingen in de stadswal en de bebouwing daartegen.

Ten oosten van de sluis bevindt zich een hiaat in deze bebouwing, ontstaan in het begin van deze eeuw door sloop van het gebouwen- complex van de oliemolen "De Eendracht". Op de plaats, waar voorheen de Kalkhaven in de Linge haven uitmondde valt een aantal laat 19de eeuwse herenhuizen op door hun plaatsing achter de rooilijn, waardoor hier voortuinen aanwezig zijn in tegenstelling tot elders in de stad.

Een bijzonder element is de zogenoemde "Derde Waterkering", die in feite geen waterkering is maar het noordelijke sluishoofd van de schutkolk. De gehele Linge haven met bijbehorende gebouwen en civieltechnische werken is een beschermd monument. Afgezien van hun individuele monumentale waarde zijn de bruggen en sluizen als zichtpunten van bijzondere betekenis in het stadsgezicht.

De Kalkhaven is door de inrichting van het dwarsprofiel nog goed als gedempte haven herkenbaar. De gedempte waterloop is min of meer geplantsoeneerd en wordt door bomenrijen van de belendende straten gescheiden. Het omstreeks 1977 op de plaats van de voor- malige Rijks-HBS gebouwde Kantongerecht schermt de Kalkhaven vi- sueel van de Vismarkt en de Burgstraat af.

De Schuttersgracht is van bijzonder belang voor het stadsgezicht, niet alleen als rudiment van de middeleeuwse versterking maar ook als ruimtelijke overgangszône van de middeleeuwse stad naar de latere uitleg en vanwege het bijzondere dwarsprofiel.

Dit laatste bestaat uit een door rabatstroken geflankeerde klinkerstraat, een met kinderkoppen geplaveid talud en een lage kade-muur langs het water. De westelijke rabatstrook is deels met bomen beplant.

Opvallend is het niveauverschil tussen de middeleeuwse stad en de uitleg. In tegenstelling tot de overwegend gesloten gevelwand aan de oostzijde bevindt zich aan de westzijde verspreide bebouwing afgewisseld met diepe boomrijke tuinen, die behoren bij enkele oude herenhuizen aan de Nieuwstad.

De Schuttersgracht zet zich voort in de Struisvogelstraat, waar het dwarsprofiel wat breder is maar op dezelfde wijze ingericht. Aan de westzijde het monumentale toegangshek met brug van de voormalige Willemskazerne. Het water van de gracht loopt nog door tot achter de Westwagenstraat. In de dwarsroute Westwagenstraat-Gasthuisstraat-Hoogstraat-Brugstraat illustreert de geringere breedte van de laatste het al in de Middeleeuwen ondergeschikte belang van die straat. Het met bomen beplante pleintje met de naam Melkpad in de noordelijke gevelwand van de Westwagenstraat is een rudiment van de gedempte Melkgracht, die van de omgrachting van het Kazerneplein via het Heerenlaantje naar de Begijnenwal liep en oudtijds via de Melkheul aansloot op de Schelluinse Vliet. Het brede dwarsprofiel van de Melkheul duidt hier ook nog op. De opvallende knik in de gevelwand tegenover de Hazewindhondstraat markeert de plaats van de middeleeuwse Kanselpoort.

Aan het voormalige St. Elisabethsgasthuis, waaraan de Gasthuisstraat haar naam ontleent, herinneren de beide poortjes aan het begin en het einde van de Gasthuisgang in het bebouwingsblok tussen de Gasthuisstraat en het kerkplein (Achter de Kerk).

Het poortje aan de Gasthuisstraat is opgenomen in bebouwing van hoge ouderdom, die wellicht nog onderdelen van het gasthuis bevat.

In de noordelijke gevelwand opent zich de Driekoningenstraat met het smeedijzeren toegangshek van de Gereformeerde Rehobothkerk (1909). Op de linkerhoek valt het huis "De Gulden Capel" in het oog door zijn op gesneden houten consoles overkraagde zijgevel, die de oorspronkelijke houten vakwerkconstructie verraadt.

Een gave reclameschildering uit het begin van de eeuw siert bovendien deze gevel. Tot het monumentale bebouwingsbeeld van de Gasthuisstraat behoort de imposante vroege renaissancegevel van het huis "Dit is in Bethlehem" (1566).

De verbreding van de Botersteeg, de grootschalige nieuwe winkelbebouwing op de hoek daarvan en de verdere inrichting van de straat tot winkelpromenade met onder andere willekeurig geplaatste plantenbakken doen afbreuk aan het historische karakter van het oostelijk deel van de Gasthuisstraat.

Het kruispunt van de Westwagenstraat en Gasthuisstraat met de gebogen route Haarstraat-Boerenstraat biedt boeiende doorzichten in deze in hun beloop contrasterende straten.

Vanuit de Haarstraat en de Boerenstraat is de toren van de Hervormde Kerk een uitermate dominant oriënteringspunt.

Van het markt- en kerkplein wordt het karakter van centrale stedelijke ruimte benadrukt door de concentratie van bijzondere en deels grootschalige gebouwen. Behalve het neoklassicistische stadhuis en de eklektische Hervormde Kerk met zijn balisikale hoofdvorm zijn dat onder andere de Hoofdwacht (1784) en het Oude Vrouwenhuis. Een bijzonder element, dat aan dat karakter bijdraagt, is de uit 1898 daterende fontein voor het stadhuis.

Opvallend is de relatief lage bebouwing aan het Zusterhuis ten zuiden van de kerk.

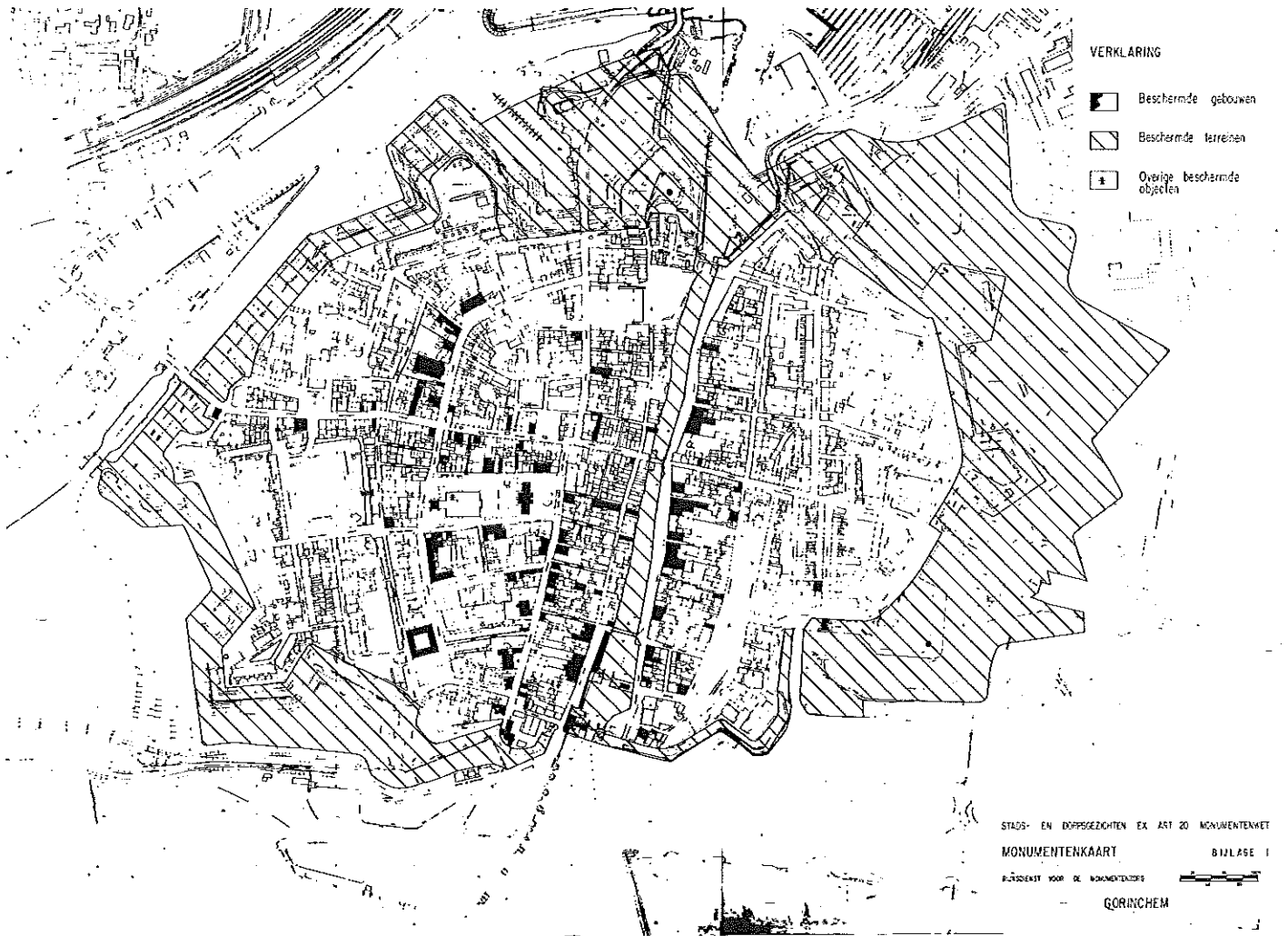
Meer dan deze bebouwing herinnert het langgerekte bouwblok aan de aansluitende Boerenstraat aan het voormalige Agnietenklooster, dat hier gevestigd was. Het gebouw op de hoek van de Zusterstraat is oorspronkelijk de kapel van dit klooster geweest en inwendig vertoont het nog sporen daarvan. In de hoofdzakelijk uit woonhuisgevels opgebouwde westelijke gevelwand van de Boerenstraat neemt het uit 1755 daterende Arsenaal of Rijkstuighuis door zijn functie en afwijkende schaal en vormgeving een bijzondere plaats in. De gevel aan de Boerenstraat herhaalt zich aan de evenwijdig lopende Schuttersgracht.

In het gesaneerde gebied Bleijenhoek-Vijfzinnenstraat is de Varkenmarkt nog een kleine stedelijke ruimte van waarde voor het historische stadsgezicht, ondanks het ontbreken van ruimtelijke begrenzingen aan de west- en noordzijde. In de bestrating van dit met kastanjabomen beplante pleintje is de oorspronkelijke vakverdeling van de veemarkt met zijn van sleuven voorziene ijzeren hekpalen nog aanwezig.

RECHTSGEVOLG BESCHERMING

Ter effectueering van de bescherming van het aan te wijzen stadsgezicht moet ingevolge artikel 37, vijfde lid, van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan ontwikkeld worden. De toelichting op de aanwijzing als beschermd stadsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende, structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als een zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen binnen het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Gorinchem. Beschermd monumenten.

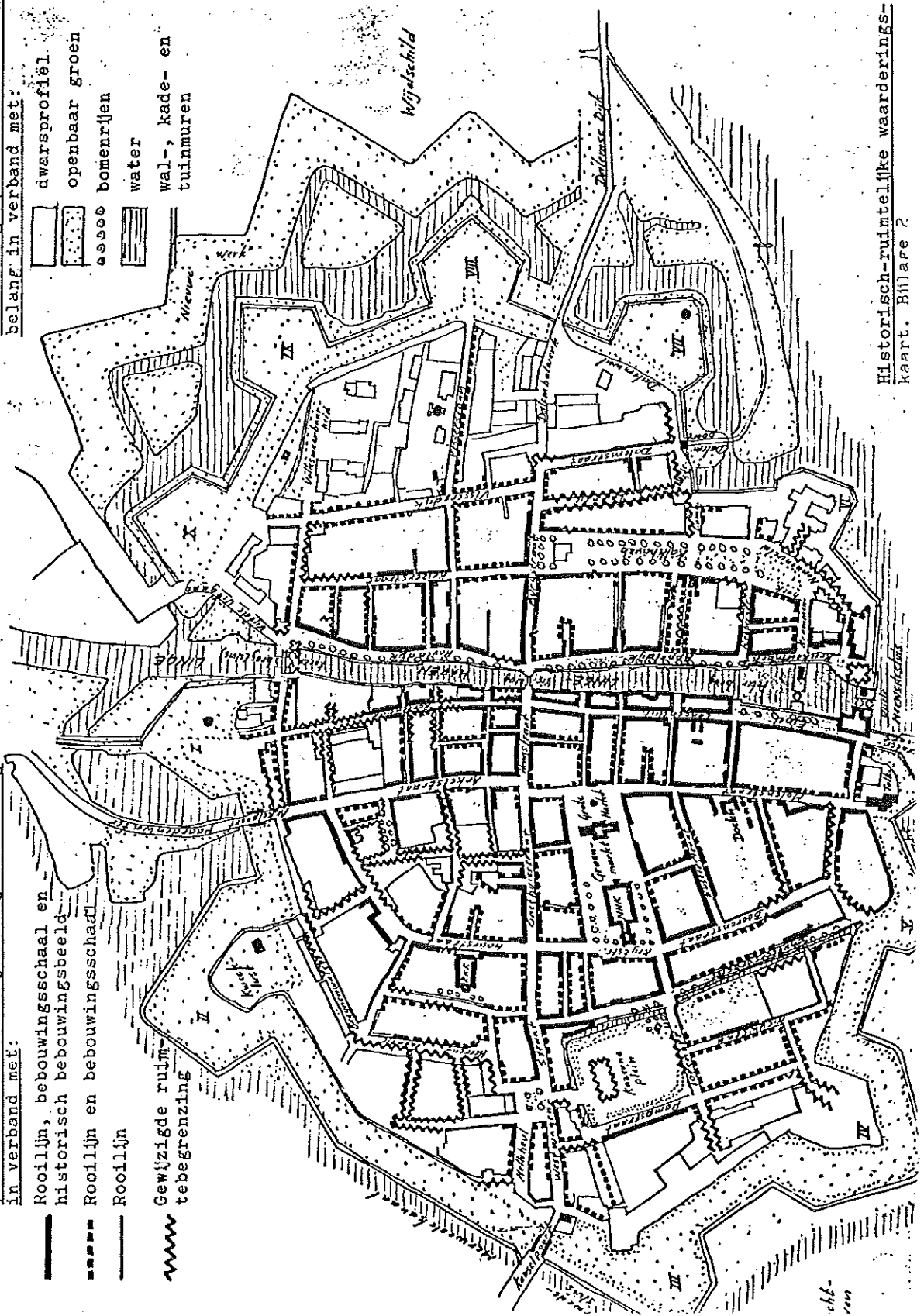
Bijlage 1

Inrichting openbare ruimte van belang in verband met:

- dwersprofiel.
- openbaar groen
- bomenrijen
- water
- wal-, kade- en tuinmuren

Historische ruimtebegrenzing van belang in verband met:

- Rooilijn, bebouwingsschaal en historisch bebouwingsbeeld
- Rooilijn en bebouwingsschaal
- Rooilijn
- Gewijzigde ruimtebegrenzing

Historisch-ruimtelijke waarderingskaart. Bijlage 2

VESTINGWERKEN
(register ex
artikel 10 van de
Monumentenwet)

Bijlage 3

De door Adriaan Anthoniszn. tussen 1584 en 1609 aangelegde verdedigingswerken, onder meer omvattend:

het tussen de Korenbrugsluis en Westwagenstraat gelegen gedeelte van de hoofdwal, bestaande uit:

de bastions I en II met aangrenzende courtines
vestinggracht met beer

restanten van de Arkel en Kanselpoort

De wal heeft hoge steile taluds, de bastions hoge steile facen en flanken.

Van bastion I zijn rechterface en -flank voorzien van een bekledingsmuur; in de rechterflank van bastion II bevindt zich een voormalig kruitmagazijn.

Achter linkerface een flank 2 hoge steile caraliers.

De tussen de bastions I en II gelegen vestinggracht wordt doorsneden door de weg naar Arkel (Paardewater).

De gracht wordt afgesloten van het riviertje de Linge door middel van een stenen beer, voorzien van 2 monniken.

De door Adriaan Anthoniszn. tussen 1584 en 1609 aangelegde verdedigingswerken, onder meer omvattend:

het gedeelte van de hoofdwal, gelegen tussen de Kanselpoort en de Waterpoort, bestaande uit:

de bastions nr. IV, V, VI en het Tolbastion met tussenliggende courtines.

de vestinggracht met beer

de contrescarpe.

De bastions IV en V hebben hoge steile facen en flanken.

In de keel van bastion IV bevindt zich een hoge steile cavalier.

Voor hoofdwal een brede berm.

De rechterface en -flank van bastion VI wordt gevormd door een aarden wal met steil talud, de linkerface bestaat uit een gemetselde stenen vestingmeer. In de borstwering achter de linkerface bevindt zich een kruitmagazijn.

De saillant is met de contrescarpe verbonden door een stenen beer, voorzien van een fraai ijzeren hek.

Het Tolbastion heeft hoge gemetselde stenen facen en flanken met borstwering. Aan de keelzijde wordt het bastion afgesloten door gebouwen aan de Tolsteeg, onder andere het portiershuis en de afluitloodsen. In de linkerflank restanten (rechtstandsmuren) van de voormalige Waterpoort.

De vestinggracht is een fraaie brede gracht, gelegen voor de courtine van bastion V en VI en is gedeeltelijk dichtgegroeid met riet. Beosten de beer het Duivelsgat.

De aan de overzijde van de gracht gelegen contrescarpe wordt gevormd door de oude Wolpherse dijk en heeft aan de grachtzijde steil aflopend talud.

De door Adriaan Anthoniszn. tussen 1584 en 1609 aangelegde verdedigingswerken, onder meer omvattend:

het gedeelte tussen de Waterpoort en de Dalemseweg, bestaande uit:

de vestingmuur langs de Merwede
de bastions nr. VII en VIII
de enveloppe voor bastion VIII
de Dalempoort

De vestingwal, lopende vanaf de schutsluis tot aan de saillant van bastion VII bestaat uit een hoge gemetselde stenen muur; aan de binnenzijde aarden talud.

De bastions VII en VIII hebben hoge steile facen en flanken, welke evenals de courtine, voorzien zijn van bekledingsmuren. Aan de binnenzijde steil aflopende taluds.

In bastions VIII bevinden zich in de binnenste wal 2 bomvrije onderkomens. Op het bastions een molen.

In de courtine tussen de bastions VII en VIII staat de nog geheel gave Dalempoort.

De courtine tussen de bastions VIII en IX wordt doorsneden door de Dalemsegweg, welke over het voor deze courtine gelegen ravelijn leidt. De omwalling van dit ravelijn is nog duidelijk waarneembaar. De vestinggracht loopt vanaf de Dalempoort rond de oostzijde van de vesting. Tussen de gracht en de Merwede bevindt zich de enveloppe met schans en traversen.

De door Adriaan Anthonisz. tussen 1584 en 1609 aangelegde verdedigingswerken, onder meer omvattend:
het gedeelte tussen de Dalemsegweg en de Korenbrugsluis, bestaande uit:

de bastions IX, X en XI
de vestinggracht met 2 ravelijnen
de enveloppe

De genoemde bastions, evenals de tussenliggende courtines hebben hoge steile taluds, facen en flanken, voorzien van bekledingsmuren. Aan de buitenkant brede berm, begroeid met struikgewas en boomte. Bastion IX heeft walgang achter de hoofdwal. Het enige gebouw, ouder dan 50 jaar bevindt zich achter de rechterface en was in gebruik als laboratorium.

In de omwalling van bastion X worden enige traversen aangetroffen. De keelzijde is bestraat. Op dit bastion bevindt zich de ondergrondse commandopost van de B.B.

In de saillant van bastion XI grote kazemat; aan de keelzijde een kruitmagazijn.

In de courtine tussen de bastions X en XI eveneens een kruitmagazijn.

Beoosten de Linge, langs de weg naar de Zuid-Lingedijk gemetselde stenen muren.

De vestinggracht is een fraaie brede gracht, verbonden met de Linge door middel van een duiker. In de gracht 2 ravelijnen, grotendeels afgegraven, doch als zodanig duidelijk herkenbaar.

De enveloppe omspant de vestinggracht tot aan de Zuid-Lingedijk. Zij wordt gevormd door een matig hoge wal (+ 1 meter) met steil talud en glooiend aflopend glacis.

Op de in de gracht uitlopende hoekpunten: traversen.

De wallen zijn grotendeels begroeid met fraai boomte en voorzien van wegen en wandelpaden.

